

ATATÜRK DÖNEMİ EKONOMİ POLİTİKALARI VE KOOPERATİFÇİLİK*

Prof.Dr. Ayhan ÇIKIN

1 . GİRİŞ

Türkiye az gelişmiş ülkeler arasında emperyalizme karşı ilk bağımsızlık savaşını veren ve sosyalist ülkeler dışında ekonomi de ilk planlı kalkınma modelini deneyen bir ülkedir. 1930'lu yıllarda bu modeli başarıyla hayata sokmuş ve Türk ekonomi tarihinde hala etkin olan bir kurumsallaşma süreci başlatmıştır. Türkiye'nin bağımsızlık savaşı, daha sonraları pek çok üçüncü dünya ülkeleri için bir model olarak benimsenmiştir. 1930'larda uygulamaya koyduğu güdümlü ve planlı kalkınma modeli de, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında başta Fransa olmak üzere, pek çok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin başvurduğu kalkınma yöntemlerinden biri olmuştur.

Bu yazıda, Atatürk dönemi Türkiye'sinin genel görünümünü kısaca anımsattıktan sonra, fazla yorum yapmadan, "Atatürk dönemi ekonomi politikaları ve kooperatifçilik" konusu kronolojik bir yaklaşımla ele alınacaktır. Yorumu, verilen bilgiler çerçevesinde okuyucuların yapması düşünülmektedir.

Türkiye, 1920'lerin ilk yarısına, ta 1912'lerde başlayan savaşların etkisiyle yorgun, yoksul ve bitkin girmiştir. Nitelikli işgücünün ve yatırıma dönüşmüş sermayesinin büyük bir kısmını kaybetmiştir; olanların da büyük bir çoğunluğu (demiryolları, tersaneler ve limanlar, tuz, içki, tütün rejisi, ihraçlık ürünlerin ticareti, madenlerin büyük bir bölümü, vb...) yabancıların elinde veya imtiyazlarında bulunuyordu. Yeni bir dünya görüşünü benimseyecek nitelikli insan sayısı son derecede azdı; okur-yazarlık oranı yüzde yedi civarında idi. Üretim düzeyi 1913'ler düzeyinin altına düşmüştü.İğneden ipliğe, şekerden tekstile kadar hemen her sanayi ürünü dışarıdan getiriliyordu.İç ticaret dinamizmi yok denecek kadar yetersizdi. Tarımsal karakterli ekonomi de kapalı devre olarak çalışıyordu. 1923'de yapılan Türkiye İktisat Kongresi, liberal bir ekonomi politikasının önerilerini ön plana çıkarmış, ancak ekonominin piyasa dinamiklerinin yetersizliği ve yabancıların bu dinamikleri kendi lehlerine çalıştıracak biçimde ülke ekonomisi içinde örgütlenmiş olmaları nedeniyle, Kongre'nin önerileri hayata geçirilememiştir. Ardından görülen 1929 Büyük Dünya Bunalımı, Türkiye'nin kendine özgü ekonomi politikaları üretmesine ve bunları uygulamaya koymasına olanak tanımıştır. Amaç ; ülkenin çeşitli yörelerinde arz ve talebin uyumunu sağlayacak, ülkenin yerel ekonomik kaynaklarını harekete geçirecek bir model kurmaktır.

2. 1920'LERE KADAR OLAN TÜRK KOOPERATİFÇİLİK BİRİKİMİNE KISA BİR BAKIŞ

Tüm insanlık tarihinde görüldüğü gibi, Anadolu insanının da kendi aralarında kooperatif özellikleri taşıyan bir karşılıklı yardımlaşma biçimleri, tarihin tüm dönemlerinde görülmüştür. Kırsal kesimlerdeki çeşitli imece biçimleri, kentsel kesimlerde görülen lonca biçimi ahi gelenekleri Türkiye'nin zengin bir "karşılıklı yardımlaşma" birikimine sahip olduğunu göstermektedir. Ne yazık ki bu yardımlaşma biçimleri iyi incelenemediğinden , piyasa

koşulları içinde , kendi emeğini küçük sermayesiyle birleştirerek ürettiği ürünle pazara giren esnaf ve çiftçiye uygun ve Türkiye'ye özgün bir kooperatif modeli geliştirilememiştir. Bununla beraber bu konuda önemli çalışmaları ve uygulamaları Türk Ekonomi Tarihi içinde gözlemek mümkündür. Nitekim , Cezayir'i Fransızlara vererek zindanda boğdurttuğumuz büyük Devlet Adamı Mithat Paşa'nın, 1863'te Memleket Sandıklarını kurması ile ilk tarımsal kredi kooperatifi kurulmuştur:(*Bu sandıkların ortakları devlet arazilerini imece usulüyle ekip biçerek, kuruluşun finans kaynağını yaratacaklardı*). 1867'de bir nizamname ile hukuki bir kimlik kazanan bu ilk Türk kooperatifi, finansmanı için 1887'de aşar vergisine konan yüzde bir'lik bir menaf'i hissesiyle adı Menaf'i Sandıklarına dönüştürüldü; 1988'de 250 sandık tüm sermayesi ve altyapısı ile bugünkü Ziraat Bankası'na dönüştü.

1910 yılında, incir ticaretini denetimlerinde bulunduran 45 kadar yabancı kökenli şirket bir araya gelerek Fig Packers adlı bir incir tröstü kurdular. Böylece Türkiye'nin en önemli ihraç ürünlerinden biri olan incir üzerinde tam bir tekel kurdular. Buna karşılık bir grup çiftçi öncülüğünde, 1911'de "Aydın Himaye-i Zürra Anonim Şirketi" adıyla bir kooperatif ortaklık kuruldu. Ancak yeterli destek bulamadığından başarısız oldu. Bunu takiben 1913'de Vilayetler İdaresi Kanunu'na "Zirai Teavün (*Kooperatif*) Şirketleri" kurulmasına dair bir madde eklendi. (*Kooperatflerin yasa düzeyinde yer aldığı ilk yasal metin*). Ayrıca aynı yıl, bugünkü TARİŞ'in kökü olan "Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Ortaklığı" kuruldu. Bu kooperatifin ve ortaklarının finans sorununu çözmek için 1914'de Milli Aydın Bankası (TARİŞBANK) kuruldu. (*Büyük mücadelelerle kurulan Tarışbank, birkaç yıl önce sıradan bir banka gibi işleme tabi tutularak önce BDDK'ya alındı, sonra da bir özel bankaya devredildi; bu işlemleri gerçekleştirenler mutlaka bir gün tarih önünde sorgulanacaklardır*).

Bununla birlikte insanlar kendi sorunlarına çözüm üretecek denemelerini sürdürdüler. Tüketiciler, 1913'de İstanbul'un yedi semtinde tüketim kooperatifi kurdular; 1916'da Sultanahmet İstihlak kooperatifi, 1921'de İstanbul Memurin Erzak Kooperatifi kuruldu.

3. ATATÜRK'ÜN TÜRK KOOPERATİFÇİLİĞİNE KATKILARI

3.1. 1920'den Cumhuriyet'in Kuruluşuna Kadarki Dönem

Mustafa Kemal Paşa, 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir İktisat Kongresini açarken şunları söyler: "*kılıçla fütühat yapanlar, sabanla fütühat yapanlara binnetice terk-i mevki etmeğe mahkumdurlar... Kılıç kullanan kol yorulur, fakat saban kullanan kol hergün daha çok kuvvetlenir ve hergün daha çok (kudrete) sahip olur.*" (...) "*siyasi ve askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsun, iktisadi muzafferiyetlerle tetviç edilmezlerse, husule gelen zaferler payidar olamaz.*" (*Ökçün, s.123,256*).

Mustafa Kemal'den sonra kürsüye gelen iktisat vekili Mahmut Esat Bozkurt'da şunları söyler : "*Asrımızın iktisat cidaline giderken münferit değil, fakat toplu bulunmak mecburiyetindeyiz. Çünkü asrın hazır iktisadiyatı bunu iltizam ediyor. Ferdî teşebbüsler, toplu yabancı iktisat dünyası karşısında ezilmeğe ve akim kalmağa mahkumdurlar. Binaenaleyh her türlü şirketler vücuda getirmeli ve bilhassa memleketimizin ihtiyacatını tamamen ifade eden kooperatif şirketlere fazla ehemmiyet verilmelidir.*" (*Ökçün, s.265*).

İzmir İktisat Kongresinde "Çiftçi Grubunun İktisadi Esasları" başlığı altında alınan kararların içinde en önemli yeri "Ziraat Bankası ve İtibari Zirai Esasları" bölümü teşkil etmektedir. Örneğin:

- Madde 5- "Ziraat Bankasının nezaret ve muavenatiyle teavün (kooperatif) şirketlerinin bir an evvel tesisi ile menafî ve sureti teşkil ve idaresi hakkında risale neşri."

- Madde 6- "Seferberliğin bidayetinden beri çiftçiden alınmış (...) (her türlü mal ve hizmetin) ücretlerinin Hükümetçe ödenmesi ve bunların teşekkül edecek olan teavün (kooperatif) şirketlerine ifasıyla mukabilinde alacaklı olan çiftçilere şirket hisse senetlerinin verilmesi..." ifadeleri yer almaktadır. Bu ifadelerde Mustafa Kemal'in "kooperatifçilik" açısından Kongre üyelerine yönlendirdiği görülebilir.

Mustafa Kemal, 16 mart 1923'de Adana'da yaptığı bir konuşmada şunları dile getirir: *"İnsanlar ferdi olarak çalışırlarsa muvaffak olamazlar. Çünkü Allah insanları yaratırken onlara öyle bir hacet vermiştir ki, her insan hemcinsi insanlarla çalışmağa mecbur ve mahkumdur. Bir iştirak faaliyeti adeta bir ihtiyacı ilahi olunca, maksatları birleştirmenin nasıl zaruret olduğunu kolayca anlarız."* (Afet İnan, s.103-104).

Yine daha Cumhuriyet ilan edilmeden, 19 Mart 1923 tarihinde Mustafa Kemal'in teşvikiyle, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi tarafından , Türk Kooperatifçilik Tarihi açısından son derecede önemli bir kitap yayınlanır. Küçük fakat içerik bakımından oldukça zengin ve anlamlı bir kitap: Kooperatif Şirketler. Kitabın içeriği şu başlıklar altında toplanmaktadır :

1. Kooperatif şirketi ne demektir?
2. Kooperatif şirketin fevaidi (faydaları)
3. Kooperatif şirketlerin enva'i (çeşitleri) ve farkları
4. Kooperatif şirketlerin sureti teşkil ve idaresi
5. Muhtelif memleketlerdeki kooperatif şirketler hakkında malumat
6. Köy muallimlerine vazife başına davet

Görüldüğü gibi, henüz kurulması tamamlanmamış devletin iktisat politikalarında kullanılabilecek araçlar/ kurumlar araştırılmakta ve tartışılmaktadır. Nitekim kitabın son bölümünde yer alan şu sözlerde Mustafa Kemal'in sesini duymamak mümkün değildir: *"Ülkesini seven her Türk kasaba ve köy öğretmeni, köylerimizi ekonomik ve sosyal yönden yükseltecek bu kuruluşların ülkemizde yayılması hususunda vargücüyle çalışması vicdani ve kutsal bir görev saymalıdır."* (Kooperatif Şirketler,4. Baskı, Ankara 1977.s.29). (Bugün her köye ve her ekeneğe bir imam atayan yönetim, köylerden öğretmenleri uzaklaştıran bir eğitim düzeni uygulamaktadır).

Yine daha Cumhuriyet ilan edilmeden önce 1923'de "İstihsal, alım ve satım ortaklık kooperatifleri nizamnamesi" adlı bir Kararname çıkarılmıştır. Bu nizamnameye göre 1928'e kadar 40 kadar tarımsal nitelikli kooperatif kuruldu. Bunların başlıcaları: *Ödemiş tütüncüler alım satım kooperatifi (1924); Bursa hal tütünleri kooperatifi; Bergama tütün mahsulleri kooperatifi (1926); Tire çiftçiler kooperatifi (1927); vb.. (Hazar,1981).*

Bu ön bilgilerde sonra şunu söylemek mümkündür:

Daha Cumhuriyet kurulmadan önce Mustafa Kemal Paşa, başta İzmir İktisat Kongresi olmak üzere, İzmir, Adana, vb.. bir çok yerlerdeki konuşmalarında, ekonomik faaliyetlerde ortaklaşa çalışmanın önemini dikkate çekmiştir. Ayrıca kooperatifliğin önemini, İktisat Kongresi kararları ile ekonomi dünyasının, çıkarttığı kitaplarla eğitim dünyasının, Hükümet kararlameleri ile hukuk ve uygulama insanların dikkatlerini, kooperatifçilik konusu üzerinde yoğunlaşmasını sağlamaya çalışmıştır.

3.2. Cumhuriyet'in kuruluşundan 1930'a kadarki dönem...

Bu dönem içinde kooperatif mevzuatı üzerinde önemli çalışmalar yapıldığı gözlemlenmektedir. 1924 yılının ilk aylarında 1850 tarihli 396 sayılı "Ticaret-i Berriye Kanununun" 15. maddesine, "işbu 15.inci maddede mezkur üç şirketten maada kooperatif, yani ortaklık şirketleri de ticaret şirketlerindedir" şeklinde bir fıkra eklenir. Böylece "kooperatif" sözcüğü ilk kez yasalarda yer almış olur.

Yine 1924'de 13 maddelik 498 sayılı İtibar-ı Zirai Birlikleri Kanunu çıkarılır. Bu yasa, 1970'li yıllarda çok tartışılan "çok amaçlı kooperatifleri" ilk ele alan bir yasadır. 1926'da bu yasanın uygulanması için 58 maddelik bir nizamname çıkarılır. Bu kanuna göre ilk "İtibar-ı Zirai Birliği" 1927'de İzmir'de kuruldu.

1926'da çıkarılan 850 sayılı "Türk Ticaret Kanununun" 477-500. üncü maddeleri kooperatifleri ilgilendiren yasal metinlerdir.. Ancak bu metinler kooperatifçilik açısından yetersiz bir içeriğe sahiptiler. Ancak tarım-dışı kooperatifler için bu yasa, temel bir mevzuat oluşturmuştur. 850 sayılı yasada 10'u kooperatif tanımı ve kuruluşuna, 10'u kooperatif sermayesi ve ortaklarına ve 5'i de üçüncü kişilerin haklarını düzenleyen 25 madde bulunmaktadır.

Aradan üç sene geçmeden 1929'da 1470 sayılı "Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu" TBMM'in gündemine gelir. Bu kanun, 1924 tarih ve 498 sayılı "İtibar-ı Zirai Birlikleri Kanunu" nun uygulamada karşılaştığı sorunları çözüm üretmek için hazırlanmıştır. 5 Haziran 1929 tarihinde çıkarılan 1470 sayılı yasa 24 maddeden oluşmaktadır. Bu yasaya göre en az 100 haneli ve 500 nüfuslu köy veya köylerde, "sınırsız sorumlu"; kasaba ve şehirlerde "ortaklık paylarının beş katına kadar sorumlu" kooperatif şirketler kurulabilecektir. Bu kooperatifler Ziraat Bankası'nın sürekli denetimi altında olacaklardır. Bu yasaya göre kooperatifler illerde "İl Birlikleri" kurabileceklerdir. Bu yasa kooperatiflerin ana bankası olarak Ziraat Bankası'nı adres göstermektedir. Yasaya göre, kooperatiflerle ilgili parasal belgelerin gönderilmesinde posta ücreti alınmayacaktır.

Atatürk bu dönemde, bir yandan kooperatif mevzuatının geliştirilmesi üzerinde dururken, diğer yandan da konu hakkında kamu oyunu bilgilendirmektedir. Örneğin 1 Kasım 1929 tarihli TBMM açılış konuşmasında şöyle seslenmektedir : "Bu sene Zirai Kooperatif Teşkilatına başlanmış olması bilhassa memnuniyetimize mucip oluyor. Bu kooperatifleri memleketin her tarafına teşmil etmeyi ziyade iltizam ediyoruz." (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, İstanbul 1945, s.347).

Özetle, Cumhuriyet'in kuruluşu olan 29 Ekim 1923 ile 1930 yılı başına kadar, Atatürk ve Türk hükümetleri Türkiye koşullarına uygun kooperatif ve diğer hukuk düzenlemeleri üzerinde durmuştur. Tarımsal kredi kooperatifleri için 1924'de çok amaçlı "İtibar-ı Zirai Birlikler Kanunu" çıkarılmıştır Bu kanunun uygulanmasından verimli sonuçlar alınamayınca 1929'da "Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu" devreye sokulmuştur. Ayrıca kooperatif kelimesi Türk mevzuatına kanun düzeyinde ilk defa 1924'de girer. 1926'da çıkarılan Türk Ticaret Kanunu'nun 25 maddelik bir bölümü kooperatiflere ayrılmıştır.

3.3. 1930'dan ölümüne kadarki dönem

Bu dönem Atatürk ve arkadaşlarının Türkiye ekonomisi için ürettikleri ekonomi politikalarının kurumlaştığı bir dönemdir. Kooperatif uygulamaları açısından bu dönemin kronolojik çerçevesini ana başlıklar altında özetleyelim :

- a) Atatürk kooperatifleri denetliyor: Atatürk, 1930 yılının Kasım ayının sonlarından başlayarak, üç ayı aşkın süren ve 20 ili kapsayan bir yurt gezisine çıkar. İzmir'e geldiğinde gittiği ilk kamu kuruluşu Ziraat Bankası olmuş ve tarım kredi kooperatifleri hakkında bilgi almıştır. Bu tarihte İzmir'de 40 kadar kooperatif bulunmaktadır. (Taluğ, Ankara 1981, s.14-15).
- b) Atatürk'ün 1931 İzmir konuşmaları: Mustafa Kemal, 27 Ocak 1931'de İzmir Halk Fırkası Kongresi'nde şunları söyler : *"Mütalaanız içinde iktisadî sahada daha çok pratik noktalara temas ettiniz. Mesela; kooperatifler şurada, burada halk veya münevverlerin teşebbüsü ile fiil sahasına geçen kıymetli hasıllar görülmektedir. Hükümetimizin de bu gibi teşebbüsleri takviye etmesi lazımdır. Hükümet-i Cumhuriye bu lüzumu tabii idrak etmektedir."* (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, Ankara 1952, s.209).
- c) Mustafa Kemal, 1 Şubat 1931'de İzmir Ticaret Odası'nda şöyle seslenmektedir: *"Kanaatim odur ki; muhakkak surette birleşmede kuvvet vardır. Kooperatif yapmak; maddi ve manevi kuvvetleri, zeka ve maharetleri birleştirmektir. Yoksa bir zayıf ile bir kuvvetlinin birleşmesinden bahsetmiyorum. Birleşmenin böylesi zayıf olanın kuvvetliye esir olması demektir. Ege iktisat mıntıkasındaki bütün insanların hasıllarını ve gayretlerini birleştirmesi muhakkak feyizli neticeler verecektir. Türkiye'nin say, hayat ve mevcudiyetini mütalaa edince birleşmeden mütevellit fayda ve menfaatların çok büyük olacağı kanatına varacağınızdan şüphe etmiyorum. Müstahsillerin birleşmesinden şahsi menfaatlarının haleldar olacağını düşünenler tabii şikayet edeceklerdir."* (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, 1952 Ankara, s.290).
- d) 1929'da çıkarılan 1470 sayılı yasanın ilk uygulama sonuçları Mustafa Kemal Paşa'yı sevindirmişti. Bu kanuna göre ilk Zirai Kredi Kooperatifi, 18 Eylül 1929'da Giresun'un Bulancak ilçesinde kuruldu. 1929 yılı sonuna kadar Türkiye'de 64 zirai kredi kooperatifi kuruldu. 1930 sonunda 558 köyü ve 20 170 çiftçinin ortak olduğu 191 zirai kredi kooperatifi kurulmuştu. Köylü, ayaklarına kadar ucuz ve formalitesiz kredi getiren kooperatifleri sevmişti. Adana'da da sekiz zirai kredi kooperatifi kurulmuştu. Nitekim Atatürk bu uygulamalardaki memnuniyetini, 17 Şubat 1931 tarihli Adana konuşmasında şöyle dile getiriyordu : *"dört mıntıkada köylüler kooperatif kurmuşlar, çalışmışlar ve borçlarını kısa zamanda ödemişlerdir."* (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri).
- e) Bunun yanında iktidar partisi olan CHP'nin parti programında da kooperatifçiliğe yer veriliyordu. 18 Mayıs 1931'de toplanan CHP 3. Kongresinde kabul edilen parti programının 4. maddesinde şu ifadeler yer veriliyordu : *"Çiftçimizi kredi ve istihsal kooperatifleri gibi iktisadi teşekküllere mahzar etmek ve bu teşekkülleri terakki ve tekamül ettirmek gayedir."* (Taluğ, Ankara 1981, s.30).
- f) Atatürk, Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin kurulmasını teşvik ediyor. Mustafa Kemal Paşa bir çok toplumsal hizmetlerin sivilleştirilmesi konusuna büyük önem vermiştir. Kuruluşunda öncülük ettiği Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Türk Hava Kurumu, vb.. konulardaki çabaları bunun güzel örnekleridir. Atatürk, kooperatifçilik konusunda da benzer bir yaklaşımı benimsemiştir. Bunun için Şükrü Kaya'yı görevlendirmiştir. Şükrü Kaya'da İstanbul Milletvekili Alaaddin

Topçubaşı'nı harekete geçirerek, çoğunluğunun Darulfunun hocalarının oluşturduğu 8 kişi ile 20 Mayıs 1931'de Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'ni (bugünkü Türk Kooperatifçilik Kurumu) kurdu muştur*. Cemiyet'in kuruluş bildirgesinde şöyle denilmektedir : *"Bütün dünyayı saran ve süratle ilerlemekte olan kooperatiflerin ehemmiyetini vatandaşlarımıza işaret eden Büyük Müncimizi takdis ile yad ederiz. Büyük Gazi'nin İzmir'deki nutkundan sonra her tarafa kooperatifler kurulmaya başlamıştır. Cemiyetimiz o sözlerden aldığı ilham üzerine Darulfunun'da teşekkül etmiştir."* (Hazar, Ankara 1981, s.39).

g) Atatürk'ün "ideal cumhuriyet köyü" düşü: "Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933" de, Atatürk'ün Cumhurbaşkanı , İsmet İnönü'nün Başbakan olduğu dönemde, "İdeal Cumhuriyet Köyü" adlı bir proje oluşturulmuştur. Bir anıt etrafında büyüyen projede değirmen, hamam, fabrika, hayvan mezarlığı, koruluk, tarım alanları, köy gübreligi, konuk odası, çocuk bahçesi, okul, öğretmen evi, panayır yeri, köy gazinosu (radyolu), vb... pek çok kurum yer alıyordu. (A. İnan'dan akt. C. Arcayürek, Cumhuriyet. 08.10.2001).

h) CHP programında kooperatifçiliğe daha geniş bir yer veriyor : CHP, 1935'de gerçekleştirdiği Kurultayında parti programında kooperatifler konusunu daha geniş bir açıdan ele alıyor. Programın 7. ve 10. maddelerinde aşağıdaki ifadelere yer veriliyordu :

"Madde 7/b – Küçük çiftçilerin mevsimlik kredisi tarım kredi kooperatiflerinden ve çiftlik sahiplerinin yıllık kredi ihtiyaçları ipotek karşılığı sağlanmalıdır."/ "Madde 10- Partimiz kooperatifçiliği ana prensiplerinden sayar. Kredi kooperatifleri ile, toprak ürünlerinin hakiki değerinden üretmenleri faydalandıracak olan satış kooperatiflerinin kurulmasına ve çoğaltılmasına önem vermekteyiz. Türkiye Tarım Bankası, tarım kooperatiflerinin ana bankasıdır." (Atasagun, İstanbul 1946).

Atatürk, 1935 CHP Kurultayının açış konuşmasında şunları söylemektedir : *"Geçen dört yılın başlıca işleri ekonomi alanında olmuştur. Bir çok ülkeler, dünya buhranı karşısında sarsılmış ve umutsuzluğa düşmüşken biz, bu büyük felaket karşısında hiç irkilmedik. Yurdun ekonomisini yeni bir düzene yöneltmiş bulunuyoruz. Uluslararası ticareti denkleştirerek, iç pazarı harekete geçirerek kendimizi korumaya başladık. Asıl önde tuttuğumuz iş, geniş bir endüstri programını gerçekleştirmeğe başlamak olmuştur. Bu program tamamıyla gerçekleştiği gün, şüphesiz yurttaşın geçimi hiss olunacak derecede genişleyecektir. Tarım ve endüstri hareketlerimiz birbirini kollayan tedbirlerle yapılmaktadır. Görüyorsunuz ki arkadaşlar, yepyeni bir güdümlü ekonomi kurmakla meşgulüz"* (ÇIKIN, 1981).

i) Türk tarımına damgasını vuran iki önemli yasa çıkarılıyor : Tarım satış ve Tarım kredi kooperatifleri kanunları. 1935 yılı Türk kooperatifçilik tarihinde bir devrim yılıdır. Çeşitli değişikliklere uğramasına rağmen hala felsefesinin Türk tarımı üzerinde etkin olduğu "2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu" ve "2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu" bu yıl çıkarılmıştır. Türk tarımında , Türkiye'ye özgü bir kooperatif yapılanmayı içeren ve Dünya kooperatifçilik tarihinde yeni ve orijinal bir sentez olan bu kooperatifçilik yaklaşımı, sağlıklı bir şekilde uygulandığı süre içinde Türk tarımının dünya ölçeğinde gelişmesine büyük katkıları olmuştur. Her iki kooperatif yasasının hazırlanmasında ve uygulamaya sokulmasında Atatürk birinci dereceden ilgilenmiştir. Her iki kanun da Atatürk'ün imzasıyla 02 Kasım 1935 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Tarım Kredi Kooperatifleri Anasözleşmesi 19 Mart 1936'da, Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Anasözleşmesi de 27 Ocak 1937'de yürürlüğe girmiştir. Bu yasaların uygulanmasını değerlendiren Wilbrandt, raporunda şöyle demektedir : "

Türkiye, ileri ülkelerde yürütülen özgür kooperatifçilik çağına henüz gelememiştir. O bakımdan, Türkiye’de kooperatifçilik yapılacaksa, bu kooperatifçilik devlet vesayeti altında yürütülmelidir. Bu şekil, Türk kooperatiflerine, Devlet yardımı ile belirli bir tecrübe dönemi geçirmelerine olanak sağlayacaktır. Aksi takdirde Türkiye’de kooperatifçilik yürütülemez.” (Gökeer, Ankara 1975,s.62).

- j) Atatürk bizzat kooperatif kuruyor. Mustafa Kemal daha 1925’de Ankara’da kurulan Ankara memurlar tüketim kooperatifine, İnönü ile beraber bir ve iki numaralı üye olarak daha Cumhuriyet’in ilk yıllarında kooperatifçiliğe olan eğilimini ortaya koymuştur (Mülayim, Ankara 1998, s.15). 1936 yılında ise Atatürk bir çiftçi olarak** , İçel’in Tekir Köyü’nde 36 çiftçi ile beraber, 2836 sayılı yasaya göre bir tarım kredi kooperatifi kurmak için, 30 Haziran 1936 günü Silifke Ziraat Bankasına başvurur. Kooperatifin bir numaralı kurucu üyesi olarak ,kooperatif kuruluş işlemlerinin tamamlandığını kendisine bildiren zamanın Başbakanına bir telgrafla yanıt verir : “*Tarım kredi kooperatiflerinin ilki olan Tekir Kooperatifi’nin muamelelerinin bittiğini sevinerek öğrendim. Bu kooperatife bir sayılı üye olarak bulunmamı muhabbetle yad etmenize teşekkür ederim. Tarım Kredi Kooperatiflerinin bütün yurdu kaplamasını başarı gayretlerinizden bekliyoruz.” (Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Ankara 1964, s.576).*
- k) Atatürk ,1 Kasım 1936 tarihinde TBMM’ni açarken kooperatifçilik hakkında şunları söylemektedir : “*kooperatif teşkilatı her yerde sevilmiştir. Kredi ve satış için olduğu gibi istihsal vasıtalarını öğretip kullandırmak için de kooperatiflerden istifade etmeyi mümkün görüyoruz.” (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I, İstanbul 1945, s. 374).*
- l) Kooperatif teşkili suretiyle işletilmesi koşuluyla Atatürk çiftliklerini Hazineye bağışlıyor : Atatürk, çiftliklerini** Hazineye bağışladığını bildiren yazısında şunları ifade etmektedir : “*... çiftliklerin çalışmalarının, kooperatif teşkili suretiyle veya aynı mahiyette başka suretlerle çevredeki köylülerle birlikte yürütülmesini...*” istemektedir. (Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Ankara 1964, s. 585-586).

4. ATATÜRK DÖNEMİNDE KOOPERATİFLERE VERİLEN MUAFİYETLER VE İSTİSNALAR

Atatürk döneminde kooperatifleşmeyi teşvik etmek için onlara önemli muafiyetler ve istisnalar tanınmıştır. Bunların başlıcaları aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- 1924’de çıkarılan 498 sayılı yasa ile kooperatiflerde, her türlü muamele, kayıt ve defterlerin tescili, satın alacakları gayri menkuller vergiden ve harçlardan muaf tutulmuşlardır.
- 1929 / 1470 ; 1935/2834 ve 1935/2836 tarih ve sayılı yasalarda bu muafiyetler daha da genişletilmiştir :
  - kooperatiflerin ortakları ile olan işlemlerine ait senet, belge ve kağıtların tasdiki, parasız yapılma kaydıyla, noter yerine köy muhtarlıklarına verilmiştir;
  - 1929/1470 sayılı yasa ile kurulmuş kooperatiflere il düzeyinde birlik kurabilmeleri kabul edilmiştir (*Burada Türkiye’de kooperatiflerin Birlikler düzeyinde örgütlenmesinin 1969 tarihinde yasal hükme bağlandığını anımsayalım*);
  - 1470 sayılı yasa ile kurulan kooperatiflerle ilgili parasal belgelerden posta ücreti alınmayacağı yasal hüküm haline getirilmiştir;
  - kooperatifler kurumlar vergisinden muaf tutulmuşlardır;

- 2836 sayılı yasaya göre kurulan kooperatiflere, kuracakları sanayi için gerekli devlet arsaları 1915 yılı kıymetinin üç katıyla devredilecektir.

5. ATATÜRK DÖNEMİNDE KOOPERATİFLERİN FİNANSMANI

Atatürk, kooperatiflerin finansmanı konusunda da ayrıntıları göz ardı etmemiştir. Daha 1923 İzmir İktisat Kongresinde kooperatiflerin finansmanı için şöyle bir öneri getirilmiştir : *"seferberliğin bidayetinden beri çiftçilerden alınmış (...) (her türlü mal ve hizmetin) karşılıklarının Hükümetçe teavün (kooperatif) şirketlerinin hissesi şeklinde çiftçilere verilmesi..."* hükme bağlanmıştır.

1925'te kurulan Ankara Memurları Tüketim Kooperatifi için 1925/586 sayılı yasa ile *"...memurlara aylıklarının yarısı kadar ikramiye verilmesi ve bunların kurulacak kooperatife anapara olarak yatırılması..."* kabul edilmiştir.

Bunun yanında kooperatiflerin finansmanı için üç ana banka (Ziraat, Halk ve Emlak Bankaları) düşünülmüş, bunların ilk ikisinin yasaları Atatürk'ün sağlığında çıkarılmıştır. Ziraat Bankası kuruluşundan beri tarım kooperatiflerine kaynak yaratmıştır. 28 Temmuz 1926'da çıkarılan "Türkiye Ziraat Bankası A.Ş. Nizamnamesi Esası" nın 17/3 maddesi "Bankanın tarımsal kooperatiflere kredi açmasını" hükme bağlamıştır. 71. maddesi de "İtibari Zirai Birlikleri" nin temsilcilerinin Ziraat Bankası yönetimine katılmalarını olanak sağlamıştır.

1929/1470 sayılı Zirai Kredi Kooperatifleri kanununun 20. maddesinde , Ziraat Bankasının kooperatiflerin ana bankası olduğu yasal hükme bağlanmıştır. Öte yandan 1937'de çıkarılan 3202 sayılı T.C. Ziraat Bankası Kanunu'nun gerekçesinde şu ifadeler yer almaktadır : *" Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası kooperatifçiliği ana prensiplerinden sayar. T.C. Ziraat Bankası tarım kooperatiflerinin ana bankasıdır."* Ayrıca 3202 sayılı yasada Ziraat Bankası ile tarım kredi ve tarım satış kooperatifleri ve diğer tarımsal amaçlı kooperatiflerin ilişkileri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Ziraat Bankası Kanunu, Tarım Kredi Kooperatiflerini teşvik edecek açıklamalara sahipti .(ilgili maddeler: 4,12,13,24,vb..).

Öte yandan küçük esnaf ve sanatkarın örgütlenmesinin finansal sorunlarını çözüm getirmek içinde 1933'de 2284 sayılı Halk Sandıkları ve Halk Bankası Kanunu çıkarılmıştır.

Çizelge : Atatürk Döneminde Kooperatiflerin Sayısal Gelişmesi

Yıl	Kooperatif Sayısı	Açılımlar
1923	2	1.Urla üzüm müstahsilleri kop; 2. Germencik in- müstahsilleri koop.
1925	18	-----
1929	102	24 üretim, 8 tüketim, 6 imalat, 64kredi koop.
1930	400	191’i tarım kredi:558 köyde 29170 ortak.
1933	--	8 Tarım satış kooperatifi birleşti: ilk Birlik : Aydın Zirai Satış Kooperatifi İttihadı
1934	--	İlk konut koop.: Ankara Bahçelievler
1935	668	Tarım kredi Kop. 2997 köy ve 67332 çiftçi ortak
1937	--	İzmir İncir TSK Birliği (7 koop., 2683 ortak) ; İzmir üzüm TSK Birliği (7 koop., 4516 ortak) kuruldu
1938	586	TKK (3847 köy, 114383 ortak). Giresun Fındık TSK Birliği kuruldu
1940	543	Tarım kredi koop. (138126 ortak)
	20	t arım satış koop . (10 000 ortak) (tahmin)
1941	40	tarım dışı koop . (35 000 ortak) (tahmin)

Kaynaklar :

1. Nabi Dinçer ve ark, Kooperatifçilik sorunları araştırması, DPT, 1972, Ankara
2. Ziya Gökalp Mülayim, Kooperatifçilik, Yetkin yayınevi, 1995, Ankara
3. Süleyman Gökeer, Türk kooperatifçilik hareketi: 1863-1973, 1975 ,Ankara
4. Ayhan Çıkın, A.Rıza Karacan, Genel Kooperatifçilik, E.Ü. Ziraat Fakültesi yayınları, 1994, İzmir

Not : Türkiye’de sağlıklı kooperatif verilerini bulmak güçtür. Bu güçlük Cumhuriyetin kuruluş dönemleri için daha da geçerlidir. Yukarıdaki çizelge, çeşitli tahminlerin bir bileşkesini sunmaktadır.(A.Ç.)

6. SONUÇ

Yukarıda ayrıntılarıyla verilen Atatürk dönemine ait ekonomi politikaları ve kooperatifçilikle ilgili bilgiler değerlendirildiğinde aşağıdaki sonuçlara ulaşılabılır:

- Atatürk döneminde tarım, sanayi ve hizmetler sektörü birbirleriyle karşılıklı bir etkileşim dokusu içinde ele alınmıştır. Bu dokunun ülkenin her tarafına aktarılabilmesi için uygun insan tipinin yetiştirilmesi için " Köy Enstitüleri" ile "iş içinde eğitim" ilkesi hayata geçirilmeğe çalışılmıştır. Köy Enstitüleri eğitim projesi ile çevresini tanıyan ve çevrenin doğal, beşeri, ekonomik kaynaklarını değerlendirebilecek insan tiplerinin yaratılması hedeflenmişti.
- Öte yandan Türkiye'nin kalkınabilmesi için tarımın önce bir "artık" (fazla) yaratabilecek bir duruma geçmesi, daha sonra bu *artık*'ın denetimli olarak sanayide kullanılması gerekliydi. Böylece sanayinin "tarımsal üretimi çerçevelemesi" düşünülmekteydi.
- Kırsal alanlara Devletin tarımla ilgili özendirme ve desteklerinin iletilmesi ve sonuçlarının izlenmesi gerekliydi. Bunun için Tarım Bakanlığı bünyesinde güçlü bir "Tarımsal Yayım Servisi" geliştirilmeye başlandı
- Üretimin pazara sunum ve istem olarak yansması için kooperatifçilik, sistemin tamamlayıcısı, fakat " olmazsa olmaz" bir yaklaşımla ele alınması gerekiyordu.(*Atatürk'ten sonra bu politikalarda büyük sapmalar oldu. O dönemde hazırlanan tasarımlarla oluşan kurumların etkin çalışmaması için mevcut iktidarlar elinden geleni yaptı. 1980'lerden sonra da bu kurumlar, ekonomide "kara delik" yaratıyorlar diye "özeleştirme" kapsamında tasfiye sürecine sokuldular.*)
- 1923-1938 dönemi daha ziyade Cumhuriyet'in kuruluş dönemidir. Daha çok Türkiye'nin eğitim, hukuk, ekonomik alanlarında temel alt yapılar üzerinde durulmuştur. Bununla beraber bu süreç içinde,kooperatifçilikle ilgili yedi yasa çıkarılması, Atatürk'ün sayısız konuşmaları , konu ile ilgili 1930'lu yıllarda Kadro, Kooperatif, Kooperatifçilik, Karınca, vb.. yayımların çıkarılması ; başta üniversiteler olmak üzere bir çok okullarda kooperatifçilik derslerinin okutulması, bu dönemde kooperatifçiliğin oldukça ciddiye alındığının birer göstergesidir.
- Konuyu salt Atatürk bazında değerlendirirsek şu sonuçları da değinmek gerekir:
  1. Atatürk, kooperatifçiliği önemli bir kalkınma aracı olarak görmüş, onun Türkiye'de gelişmesi ve yaygınlaşması için ömrü boyunca çalışmıştır.
  2. Atatürk, kooperatifçiliğin fikri alt yapısını geliştirmek için bu konuda düşüncelerini söylemiş ve konu ile fikir üretkenleri de candan desteklemiştir.
  3. Atatürk kooperatifçiliğin yasal dayanaklarını ülke koşullarına uygun hale getirebilmek için TBMM'nin açılışından ölümüne kadar büyük bir uğraş vermiştir.
  4. Atatürk, bir devlet başkanı için son derecede ayrıntı sayılabilecek kooperatifçilik olgusuna bizzat üye olarak, kooperatif kurarak, bu konuda öneriler ve yasalar geliştirerek bu konu ile ciddi bir şekilde ilgilenen nadir devlet başkanlarından biridir.
  5. Atatürk, kooperatifçilik sorunlarının araştırılması ve bu konuda fikirler üretilmesi için kurumların oluşmasına (Türk kooperatifçilik cemiyeti gibi) önem vermiştir.

6. Atatürk döneminde kooperatifçilik son derecede hızlı bir gelişme temposu yakalamış, cumhuriyetin kurulduğu tarihte 2 (iki) adet olan kooperatif sayısı, onun öldüğü yıllarda kooperatif sayısı 600'e, ortak sayısı da 175 binlere ulaşmıştır.
7. Atatürk döneminde kooperatifçilik üniversite programlarında ders olarak yer almış, bu konuda çeşitli dergiler ve kitaplar yayınlanmıştır. Örneğin "Dr. Mehmet Ali, Mukayeseli Kooperatif Hukuku, İzmir 1932" ; "Dr. Suphi Nuri İleri, Kooperativler, İstanbul, 1935" gibi ciddi kitaplar yayınlanmıştır. Ayrıca Türk Kooperatifçilik Cemiyeti "Kooperatifçilik" ve "Karıncı" dergileri ile Limancı Ahmet Hamdi Başar) Bey de "Kooperatif Dergisi"ni yayımlamıştır.
8. Herbert Melzig, onun için şöyle demektedir : "*cihan tarihini araştırarak olursak, sözü ile işi birbirine O'nun kadar uyan hiçbir devlet adamı*" yoktur.
9. Dr. Suphi Nuri İleri'nin ifadesiyle "... *ne liberal ve ne de komünist olan kamalizmin en tabii ve makul ekonomik rejimi kooperatifçiliktir. İşte bugünkü kamalizmin noksanı, işte yarın ki kamalizmin biricik ideali.*" (İleri, 1935, s. 360). Atatürk'ün bu idealini uygulamaya aktarmak için 1933'de "Birinci Sanayi Planına" " İdeal Cumhuriyet Köyü" diye bir proje Plana eklenmiştir.
10. 1930'lu yıllarda İstanbul Üniversitesinde görev alan G. Kessler'e, İktisat Fakültesi'nde kooperatifçilik dersleri verdirilmiştir. Kessler bu konuda şunları söylüyor : "*Bugün dünya üzerinde ekonomik gücünü özenle baktığımız hiçbir ülke yoktur ki, o ülkenin ekonomisi kooperatifçiliğin omuzlarında yükselmemiş olsun*".

Mustafa Kemal, bir eylem adamı olduğu kadar bir düşün adamıdır da. Ancak o düşünce ile eylemi bir arada gerçekleştiren nadir insanlardan biridir. Onun şu sözü bunun en güzel örneğidir :

"Ben manevi miras olarak hiçbir ayet, hiçbir dogma, hiçbir donmuş ve kalıplaşmış kural bırakmıyorum. Benim manevi mirasım ilim ve akıldır... Benden sonra benimsemek isteyenler, bu temel üzerinde akıl ve ilmin rehberliğini kabul ederlerse, manevi mirasçılarım olurlar."

Ayhan ÇIKIN
12 Ekim 2003

(*) Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin kurucu üyeleri: Prof. Muammer Raşit Seviğ, Yunus Nadi Abaloğlu, Prof. Hasan Tahsin Avni, Prof. Mustafa Zühtü İnhan, Prof. Münür Serin, Prof. M. Mithat Metya, Doç. Muhlis Ertem Ete, Alaaddin Cemil Topçubaşı.

(**) Atatürk'ün bağışladığı çiftlikleri : Ankara Gazi Orman Çiftliği (102.000 dekar), Yalova Baltacı Millet Çiftliği (11.000 dekar), Dört Yol Karabasamak ve Turunçgiller Çiftliği (17.000 dekar), Silifke Tekir – şövalye Çiftliği (12.000 dekar) , Tarsus'ta Piloğlu Çiftliği (8.000 dekar) ile toplam 150.000 (yüzelli bin) dekar arazi ve Atatürk Orman Çiftliği'ndeki bira fabrikası.

Kaynakça :

1. Mülayim, Z. G. (1998). Atatürk'ten Bugüne Kooperatifçilik. Yetkin Yayınları. Ankara, 328 s.
2. İleri , S.N. (1935). Kooperativler. İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Talebe Cemiyeti Neşriyatı:77. Bozkurt Basımevi, İstanbul, 402 s.
3. Hazar, N. (1981). Atatürk ve Kooperatifçilik. TKK yayını, Ankara
4. Anonim (1977). Kooperatif Şirketler. TKK Yayınları No : 30. 4.Baskı, Ankara.
5. Atatürk, M.K. (1952). Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II. TTK Basımevi, Ankara
6. Atatürk, M.K. (1945). Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I. Maarif Matbaası, İstanbul
7. Atatürk, M.K. (1964). Atatürk'ün tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Ankara.

Ayhan ÇIKIN. 2003 . “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları ve Kooperatifçilik.” YAR Müdafaa-i Hukuk Dergisi. Kasım 2003. Sayı : 62. s: 25-32.

8. Taluğ, C. (1981). Atatürk ve Kooperatifçilik . Yol-Koop Yayınları No : 6, Ankara, 105s.
9. Gökeer, S. (1975). Türk Kooperatifçilik Hareketi : 1863-1973.Ankara,236s.
10. Dinçer, N. Ve ark. (1972). Kooperatif Sorunları Araştırması. DPT yayını. Ankara
11. Mülâyim, Z.G. (1995) . Kooperatifçilik.Yetkin Yayınları. Ankara
12. Çıkın, A.; A.R.Karacan (1994). Genel Kooperatifçilik. E.Ü. Ziraat Fakültesi Yayını, Bornova-İzmir

---

(*) *YAR Müdafaa-i Hukuk Dergisi. Kasım 2003. Sayı : 62. s. 25-32*